

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw

Junte, M.F.C.; Junte M.F.C.

Citation

Junte, M. F. C. (2017, September 21). *De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw*. VU University Press, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/54864>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/54864>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/54864> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Junte, M.F.C.

Title: De moeite waard om door te geven : de remonstrantse traditie aan het begin van de 21e eeuw

Issue Date: 2017-09-21

C. PERSOONLIJKE GELOOFSSTIJLEN

6. Persoonlijk geloven

6.1 Inleiding

Om de betekenis te onderzoeken van wat een kroonjuweel van de remonstrantse en vrijzinnige traditie is genoemd: het persoonlijke geloven, zijn negen respondenten benaderd voor ongestructureerde interviews. Het primaire selectie criterium was: deelname aan een van de activiteiten van het Uytendogaertcentrum of een van de gesprekskringen.¹ Zoals gezegd is in een geval afgeweken van deze regel: Karel nam geen deel aan een gesprekskring en nam tijdens het onderzoek evenmin deel aan Uytendogaertactiviteiten. Deelname aan een informele groep was wel een selectie criterium, maar daarmee niet vanzelfsprekend een onderwerp dat in de interviews aan de orde kwam. Het uitgangspunt was de gedachte dat tijdens de interviews vanzelf thema's naar voren zouden komen om nader te onderzoeken.

Er werd begonnen met drie respondenten. Op grond van wat in de interviews met hen naar voren kwam, is de selectie uitgebreid. Om die reden is bij de aanvankelijke selectie weinig rekening gehouden met spreiding voor wat betreft sekse en leeftijd. De gedachte was dat in de tweede selectieronde een betere spreiding zou worden bereikt. Als eerste werd Marian (geb. 1928) gevraagd, na afloop van de eerste bijeenkomst van de cursus 'Onverschilligheid en mededogen' van het UC. Annerie (geb. 1934) werd gevraagd na een bijeenkomst van de gesprekskring Benoordenhout 2. Mischa (geb. 1944) gaf aan, toen ze na de studiekering 'Over de toekomst van de godsdienst in Nederland' vroeg naar het onderzoek, dat ze bereid was om geïnterviewd te worden. Met alle drie de respondenten zijn tussen 18 september en 12 november 2007 drie interviews gehouden.

---

1. Er is zoveel mogelijk geprobeerd de anonimiteit van de respondenten te waarborgen. Zo zijn de voornamen die gebruikt worden niet hun werkelijke voornaam. Ze zijn afkomstig uit K. Schippers (1997) *Poeder en wind*. Em. Querido's Uitgeverij: Amsterdam. Die keuze is niet geheel willekeurig. Het is een roman over ouderdom en jeugd, het verlangen naar de eeuwige jeugd en het stilzetten van de tijd. Dit zijn thema's waarvoor binnen de actuele RB de nodige belangstelling bestaat. Met een knipoog kan gesteld worden dat een van de voordelen van het remonstrant zijn is dat je lang jong blijft. Uit de roman zijn de eerste vijf voornamen van vrouwelijke personages en vier van mannelijke personages geselecteerd. Deze negen namen zijn in volgorde waarin ze voorkomen in de roman gebruikt voor de respondenten in de volgorde waarin ze zijn geïnterviewd. Het gaat om de vrouwelijke personages: Marian (p. 10), Annerie (p. 24), Mischa (p. 26), Louise (p. 28), en Heleen (p. 44) en de mannelijke personages: Karel (p. 11), Dodo (p. 29), Paul (p. 31), en Bart (p. 50).

Wat betreft hun achtergrond werd met deze respondenten een goede spreiding gehaald als gekeken wordt naar de *duur en aard van hun verbondenheid* met de RB en in het bijzonder de RGDH. Annerie was ten tijde van het onderzoek al meer dan vijftig jaar remonstrant en een groot deel van die tijd lid van de RGDH. Marian was ruim tien jaar vriend van de gemeente. Mischa was eerder dat jaar, met Pinksteren 2007, toegetreden als lid, op een zelfgeschreven geloofsbelijdenis. Met deze drie respondenten waren bovendien zowel de categorie lid als de categorie vriend vertegenwoordigd.

Tijdens het uitwerken van de interviews bleek ook dat spreiding bestond op het punt van de *godsdienstige achtergrond* van de respondenten. Annerie was van huis uit niet gelovig. Echter, toen ze in Utrecht naar school ging, ging ze met een vriendinnetje naar de Remonstrantse Gemeente aldaar. Ze ging ook mee naar catechisatie en trad toe als lid tot de RB. Marian was van huis uit katholiek. Ze was een periode bewust onkerkelijk en via een aantal omwegen als vriend bij de RGDH terecht gekomen. Mischa was van huis uit doopsgezind. Tijdens haar schooltijd 'viel ze van haar geloof'. Pas na haar pensionering besloot ze lid te worden van een kerk, hoewel, naar eigen zeggen, religie en geloof haar altijd zijn blijven interesseren, ook toen ze er niets van wilde weten.

Ook wat betreft *afkomst, opleidingsniveau en werk* verschilden de respondenten. Annerie kwam uit een middenstandsgezin uit het midden van het land. Ze deed de mulo, ging naar de kweekschool en ging in het lager onderwijs werken als lerares. Marian is geboren in Frankrijk, maar groeide op in Den Haag. Ze noemde zichzelf 'een rooie uit de bovenklasse'. Door persoonlijke omstandigheden ging ze in haar kindertijd nooit naar school. Pas na haar huwelijk deed ze gymnasium alfa. Zij begon daarna aan een studie psychologie, maar stopte na een jaar, omdat het niet te combineren bleek met de huwelijkse staat: zij en haar man studeerden in verschillende steden. Nadat zij en haar man na vijfentwintig jaar huwelijk uit elkaar gingen, heeft ze een hbo-opleiding pedagogiek gedaan. Ze ging daarna werken als maatschappelijk werkster in een buurthuis in Den Haag. Mischa was afkomstig, zoals ze zei, uit de arbeidersklasse. Ze heeft hbs gedaan en heeft daarna sociologie gestudeerd. Ze werkte op het terrein van beleidsadvies en -onderzoek bij het ministerie van Economische Zaken.

De selectie van de eerste drie respondenten was in twee opzichten eenzijdig: alle respondenten waren vrouw en ze waren allen gepensioneerd. Om die reden werden, na het bestuderen en uitwerken van de interviews, nog zes respondenten benaderd en geïnterviewd. Met vijf van hen werden tussen 2 juli en 6 augustus 2008 twee interviews gehouden.² Daarnaast werd eind 2008 ook Bart nog twee-

---

2. Het gaat om: Louise, Heleen, Paul, Karel en Dodo. Het eerste interview met Karel had al op 5 december 2007 plaats, omdat de eenzijdigheid ten aanzien van het aantal vrouwen evident was en hij op

maal geïnterviewd. Na de eerste serie interviews was gebleken dat twee interviews genoeg waren om een respondent uit te vragen. Ook was de thematiek voor de interviews voldoende uitgekristalliseerd.

Voor de spreiding werd gekozen voor tenminste twee *mannen*. Om die reden zijn Karel (geb. 1959) en Dodo (geb. 1949) gevraagd. Met Karel was bovendien iemand geselecteerd die nog deelnam aan *het werkende leven*.³ Om ook uit die categorie ten minste twee personen te interviewen is ook Louise (geb. 1983) gevraagd. Dodo en Louise zijn bovendien geselecteerd omdat zij op *zekere afstand tot de RGDH* stonden. Louise was geen remonstrant en kwam alleen voor de activiteiten van het UC. Dodo was wel remonstrant, maar ten tijde van het interview, slechts zijdelings betrokken bij de RGDH. Toen ik hem ontmoette, gaf hij aan alleen voor Diensten van Woord, Beeld en Klank naar de Remonstrantse Kerk te komen.

Naast deze drie zijn nog drie personen geselecteerd: Heleen (geb. 1944), Paul (geb. 1919) en Bart (geb. 1969). Heleen en Paul zijn gevraagd nadat zij in 2006 tegelijk belijdenis deden. Het thema van de *persoonlijke geloofsbelijdenis* kwam voort uit de interviews met Mischa en bood de gelegenheid om het onderzoek in de RDGH te verbinden met dat naar de Remonstrantse Geloofsbelijdenis van 2006. Bart werd gevraagd, omdat Louise, zo bleek uit de interviews, niet representatief was voor de categorie *werkende jongeren* zoals die hier werd gehanteerd.

Aanvankelijk was de opzet om naar aanleiding van de interviewdata een beeld te schetsen van wat het inhoudt om remonstrant zijn en welke persoonlijke betekenis de remonstrantse traditie had. Echter, door verwarring over mijn rol, vertelden de respondenten minder over de remonstrantse traditie dan over persoonlijk geloven in het algemeen en hoe dat zich ontwikkelde in hun levensloop. De verwarring bestond erin dat er consequent gesproken werd over stage, over mijn rol als stagiair, en hoe het stond met mijn stageverslag.

Een onbedoeld gevolg van de verwarring was dat sommige interviews het karakter hadden van een pastoraal gesprek. Respondenten waren gewend om open te spreken over hun levensgeschiedenis. Dat bleek ook tijdens de interviews ondanks dat die werden opgenomen en dat de voicerecorder duidelijk zichtbaar op tafel lag. De respondenten spraken zeer openhartig over hun levensgeschiedenis, moeilijke momenten, bijzondere ervaringen en hoe die zich verhielden tot hun geloof. Alleen Mischa vroeg tijdens het eerste interview na ongeveer een half uur of de opname tijdelijk gestopt kon worden.

---

zeer korte termijn tijd had voor een afspraak. Het was echter niet makkelijk een tweede afspraak te maken. Met Heleen is, op haar verzoek bovendien nog een derde interview gehouden op 2 september 2008.

3. Dat dit geen vanzelfsprekendheid is onder remonstranten, daarvan getuigt een gevleugelde uitspraak bij het plannen van vergaderingen overdag: 'Dat kan niet, want hij/zij werkt nog.'

Een verklaring dat ik als stagiair benaderd werd, lag mogelijk in het feit dat mijn langdurige aanwezigheid in de gemeente de behoefte opriep mij een herkenbare positie te geven. Dat werd die van stagiair. Daarmee kreeg ik als onderzoeker de rol van een leerling (DeWalt & DeWalt 2002: 9). Dit heeft het onderzoek ingrijpend beïnvloed. Uit de interviews kwamen niet altijd uitgesproken antwoorden op de aanvankelijke onderzoeksvraag.⁴ Na de eerste drie interviews is daarom besloten het thema van het persoonlijke geloven verder te onderzoeken.⁵

Een voorname reden was dat de interviews toegang boden tot dit moeilijk te onderzoeken terrein. Uit de interviews met de remonstrantse predikanten kwam naar voren dat remonstranten niet gemakkelijk spreken over persoonlijk geloven. Toch verdient dit punt enige nuancering. De betekenis ervan het persoonlijke geloven kwam wel degelijk ter sprake. De respondenten waren er niet erg terughoudend over. Wat wel opviel was dat het minder om de persoonlijke geloofsvoorstellen ging en meer over persoonlijke ervaringen, plotselinge wendingen, belangrijke momenten in de levensloop. Geloven bestond voor de respondenten kennelijk vooral in relatie tot en als uitdrukking van gebeurtenissen in de levensgeschiedenis. Dogmatiek, geloofsleer en andere substantiële elementen van de remonstrantse traditie kwamen nauwelijks aan de orde.

Soms gold zelfs dat de betekenis van het geloof ontdekt werd terwijl gesproken werd over de levensgeschiedenis. In het vertellen van hun levensgeschiedenis ontdekten ze een samenhang of bestemming die hen in het alledaagse leven ontging. In de vertelde levensgeschiedenis kwam het geloof voor hen tot leven. Dat is het onderscheidende kenmerk van persoonlijk geloven in een vrijzinnige context. Persoonlijk geloven is geen privilege van vrijzinnige geloofsmeneeschappen of individuen. Er is in de hoogmoderne samenleving eerder sprake van een normatieve vrijzinnigheid: geloven wordt in het algemeen beschouwd als persoonlijk geloven.

In de interviews, die in dit hoofdstuk aan de orde zijn, kwamen drie dimensies van dat persoonlijk geloven naar voren. In de eerste plaats is er een verschuiving van collectieve naar persoonlijke identiteitsvorming. In de tweede plaats zijn de grenzen tussen geloven en niet-geloven vervaagd. In de derde plaats gaat het niet om geloven als een doel of een toestand, maar om een geloofsproces dat uitdrukking krijgt in een levensverhaal. Dat verhaal levert de metaforen waarin een persoonlijke geloofstraditie gestalte krijgt.

---

4. De enige interviews waar het remonstrantse duidelijk aan de orde kwam waren die met Marian, Karel, Dodo, en Bart.

5. Voor de oorspronkelijke onderzoeksvraag zijn remonstrantse predikanten en theologen geïnterviewd.

6.2 Van klassiek-moderne naar hoogmoderne vrijzinnigheid

6.2.1 Annerie: Vanzelfsprekend geloven

Vrijzinnigheid is geen synoniem voor het problematiseren van de betekenis van geloven. Sterker nog: er is een aanzienlijke groep die op een vanzelfsprekende, onproblematische geloof. Deze mensen zijn vrijzinnig zoals anderen orthodox zijn. Annerie is daar een voorbeeld van. Op de vraag wat geloven voor haar inhield, zei ze: *'Ik geloof heel sterk in, hoe zal ik het zeggen, als er ergens een deur dicht gaat, dan staat er wel weer een raam op een kier. Maar dat moet je zien. Daar moet je voor open staan. Dan komt er weer iets anders. Nou of dat nu geloven in God is, daar ben ik nog niet helemaal uit. Maar, ik geloof als ik dat [het geloof, MJ] niet had, dat ik toch al vaak onderuit gegaan zou zijn. Ik geloof dat het echt altijd wel weer goed komt. [...] Even een voorbeeld, ik ben twaalf jaar geleden van mijn fiets gevallen, dat was een jaar nadat mijn man gestorven was. En toen mijn man gestorven was, ging ik meteen weer aan het werk en ik deed meteen weer van alles. En dat was toch niet goed. En een jaar daarna ben ik van mijn fiets gevallen, toen heb ik hier zes weken in de kamer gelegen en ik denk: Hé. Toen zag ik achteraf, jij hebt die rust nodig, je hebt die tijd nodig om het allemaal te verwerken. Dan zie je achteraf van: Ja, dit heb ik nodig, dit is goed'* (interview 10 oktober 2007).

Annerie was niet bezig met een verantwoorde onderbouwing van haar geloof of met wat een precieze omschrijving van geloven zou kunnen zijn. Het was er gewoon, mede een uitvloeisel van het feit dat ze lid was van een remonstrantse gemeente. Daar voelde ze zich thuis. Ze had het gevoel dat ze met de andere gemeentelieden een bepaalde levensopvatting deelde. In die context had haar leven zo vorm gekregen dat ze erop vertrouwde dat wendingen in de levensloop uiteindelijk wendingen ten goede waren. *'Er zit toch wel een bepaalde lijn in. Ik weet niet wat het is. Ik heb dan altijd zo het gevoel van: zo is het goed. Zo is het gerold op een of andere manier en dit is nou min of meer m'n bestemming, of hoe je het ook noemen wilt. Door de keuzes die je gemaakt hebt, onwillekeurig, helemaal niet zo erg bewust. Dat je meegaat naar catechisatie en zo, en dan toevallig naar Den Haag komt, waarom weet ik helemaal niet meer. Oh ja, ik had gesolliciteerd in Oegstgeest, nou weet ik het weer. En dan lopen de dingen zo. En dan heb je toch wel een goed gevoel daarover. Van, hè ja, het plaatje is compleet, het rolt in elkaar. Ja, toch wel iets van, ja, zo is het goed'* (interview 3 oktober 2007).

Annerie zag een lijn of bestemming in haar leven die de uitkomst was van een aantal 'onwillekeurige keuzes en beslissingen'. Het zijn keuzes en beslissingen die samenhangen met een levensstijl die kenmerkend is voor de gemeenschap, waarvan Annerie zich deel weet. Deze biedt een structuur die vertrouwen wekt. Een structuur waardoor zij haar leven binnen de remonstrantse geloofsgemeenschap opvat als haar bestemming: geen lot of voorbestemming, maar de uitkomst van

een leven dat gedragen wordt door de vanzelfsprekendheden die samenhangen met het toebehoren aan de gemeenschap.

Annerie werd begin jaren vijftig in Utrecht aangenomen als lid van de RB. Toen ze later in Den Haag ging wonen, werd ze lid van de jongerengemeente. Toen is de basis gelegd van haar verbondenheid met de RGDH. Ze kent nog veel mensen uit die tijd. Ze ontmoette er bovendien haar man. Door hem raakte ze nog meer vervlochten met de gemeente. In de eerste helft van de twintigste eeuw kende deze jongerengemeente een bloeiend bestaan. Uit die groep werden ieder jaar tientallen nieuwe leden aangenomen. Maar die toestroom stagneerde plotseling in de jaren zeventig. De jongerengemeente ging uiteindelijk ter ziele.

Dit past in een algemeen patroon. Vanaf de jaren zeventig begon de dramatische terugloop van het aantal leden van de RB. Ook de landelijke vrijzinnige jongeren- en studentenverenigingen gingen in die periode over de kop. Deze gebeurtenissen en de huidige stand van zaken in deze en andere geloofsgemeenschappen suggereren dat 'vanzelfsprekend geloven' op zijn retour is. Dat is maar gedeeltelijk het geval. Het is eerder zo dat een bepaalde manier van vanzelfsprekend geloven bezig is te verdwijnen: die manier van geloven waarin de bestemming van de geloofsgemeenschap en die van de persoon van de gelovige nauw verweven zijn.

6.2.2 Louise: *Geloven herontdekken als persoonlijk geloof*

Louise groeide op in een kerkelijk milieu en heeft geloven in haar opvoeding als een vanzelfsprekendheid meegekregen. Louise ging met haar ouders mee naar de 'Samen-op-weg-gemeenten' in de dorpen waar ze opgroeide. Haar ouders waren regelmatige kerkgangers en haar vader was een aantal jaar kerkenraadslid. Na haar middelbare schooltijd ging ze studeren in Maastricht. Tijdens haar studententijd deed ze, toen ze twintig jaar oud was, belijdenis in de kerk van haar jeugd. Dat ze belijdenis deed, sprak vanzelf. *'Ik dacht, ik wil gewoon een keer belijdenis doen, en laten we het maar nu doen. Het was meer dat ik bij mezelf had bedacht, nou, weet je, ik ben gewoon christen, en ik wil gewoon dat ook hebben gedaan, klaar. Mocht ik ooit een kind hebben, kan ik het laten dopen. Heel praktisch'* (Louise, interview 2 juli 2008).

Ze was blij met haar beslissing, al ging ze pas later beseffen waarom. Dat besef kwam toen ze, via een vriendin, mee ging doen aan een bijbelkring van de christelijke studentenvereniging Ichthus. Louise voelde zich aanvankelijk weinig thuis bij de evangelicale geloofsbeleving die gangbaar was in deze vereniging. *'Blij gedoe'*. Toen ze echter op verzoek van een vriendin toch mee ging doen met een bijbelkring ontdekte ze hoe ze gaandeweg gehecht raakte aan die kring. De gesprekken hebben haar geloof verdiept en veranderd. Ze besloot daarom lid te worden van Ichthus.

Achteraf bezien, zei ze, hebben de activiteiten die samenhangen met haar lidmaatschap van Ichthus, zoals de bijbelkring, het bezoeken van conferenties en opwekkingsdiensten, voor een omslag in haar geloof gezorgd. *'Het is inderdaad een soort van bekering, echt een omslag. Wat ik net zei, van die belijdenis, ik denk, toen ik bij Ichthus ging en daar veel beter mee bezig ging en anders over na ging denken, dat ik toen veel bewuster was van die keuze die ik toen gemaakt heb. Dat is wel echt een goeie keuze geweest, maar op dat moment had ik het nog niet zo door. Ik bedoel, ik wist gewoon ... dat was meer geloven, inderdaad van: ik wil gewoon geloven, ik wil gewoon christen zijn, want ik geloof echt in God. Dat weet ik wel, dat wist ik toen ook wel, maar hoe, ja, hoe mooi het ook kan zijn of zo, en hoe bijzonder het is, en wat het eigenlijk inhoudt en kan inhouden voor verschillende mensen op verschillende gebieden, dat heb ik, denk ik, inderdaad veel meer daar geleerd en beseft. Van ja dit past inderdaad echt en ik zou het ook anderen echt wel willen aanraden om zich meer in te verdiepen'* (Louise, interview 2 juli 2008).

Louise werd zich bewust dat ze een verandering had ondergaan op momenten dat ze bij haar ouders thuiskwam of met jeugd vriendinnen naar een opwekkingsdienst ging. Ze merkte dat ze zich in aanwezigheid van haar vriendinnen moeilijk liet gaan. Ze genereerde zich voor mensen die *'met hun handen in de lucht staan'*, terwijl ze dat bij allerlei activiteiten van Ichthus heel gewoon vond. Thuis merkte ze dat het geloof weinig meer voor haar ouders betekende. Haar broer en zus moesten zelfs eigenlijk helemaal niets meer van het geloof hebben, *'terwijl ze zich er helemaal niet in verdiepen'*. Andersom bleef de verandering die ze heeft meege maakt ook aan het thuisfront niet onopgemerkt. Ze werd tegenover anderen *'de gelovige van ons gezin'* genoemd.

6.2.3 Persoonlijke identiteit

Louise vertelde over haar veranderde geloof in termen van een *coming out*. Doordat ze durfde te zeggen: 'ik ben christen', durfde ze ook op andere terreinen meer haar eigen weg te kiezen. Ze legde in de interviews een verbinding tussen haar geloof en haar wens om verhalen te gaan schrijven. Schrijfster zijn, was altijd een droom. Door zich op religieus gebied los te maken van allerlei verwachtingen van haar ouders, familie en vrienden, durfde ze ook te kiezen voor die droom. Ze ging in Den Haag in een woongemeenschap leven om zich aan het schrijven te wijden. Ze wilde niet meteen na haar studie een baan zoeken, maar hoopte door te schrijven haar geloof en het gevoel dat ze in haar studententijd bij het geloven had, vast te houden. Ze merkte dat ze dat gevoel al snel na haar afstuderen begon te verliezen.

Het schrijven had daarbij een belangrijke betekenis. Ze gebruikte de 'levens' van de personages in haar verhalen om uit te vinden wie ze was. Door te schrijven experimenteerde ze met de betekenis van allerlei levensstijlen. De verhalen boden

een vrijheid om uit te vinden wat de consequenties waren van allerlei keuzes en beslissingen voor de identiteit van haar personages. Haar geloof en de vragen die het geloven met zich meebracht, kwamen in haar verhalen aan bod als onderdeel van een bredere zoektocht naar een eigen identiteit.

‘Wie ben ik?’ was volgens Louise de geloofsvraag bij uitstek. Voor een gelovige echter, stelde zij, is dat altijd een vraag vanuit Gods perspectief. ‘Wie ben ik?’ betekent ‘Wie wil God dat ik ben?’ Louise zag het als haar opdracht in het leven om uit te zoeken wat Gods bedoeling met haar was. Die bedoeling vond ze, naar eigen zeggen, door te onderzoeken wat haar talenten waren. Die talenten waren een wegwijzer voor Gods bedoelingen met haar leven. De manier waarop Louise over de verbinding tussen talenten en goddelijke bedoelingen sprak, deed denken aan Max Webers these van de protestantse ethiek: ze mat haar geloof af aan het succes in het schrijven.⁶ Succes, dat wil zeggen: het ‘*bij God zijn*’ of ‘*in God zijn*’. Dat ervoer ze als ze schreef (interview 6 augustus 2008).

Louise duidde haar zoektocht in termen van oppervlakte en diepte. De manier van geloven in de periode dat ze belijdenis deed, was volgens haar oppervlakkig. Ze gebruikte die term niet in pejoratieve zin, maar als een aanduiding voor het vanzelfsprekende geloven. Tegenover deze oppervlakkige geloofsbeleving stond een diepere. Als ze schreef, kwam ze in contact met haar diepere zelf en met God. Tijdens het schrijven ervoer ze Gods nabijheid. Dat bedoelde ze met het ‘*bij of in God zijn*’. God, zo zei ze, is als het ware een derde dimensie. God staat naast of buiten de wereld van oppervlakte en diepte. Het contact met God voorkwam dat ze ‘*digitaal gaat denken*’. Daarmee bedoelde ze dat ze de levensstijl van anderen niet zonder meer als oppervlakkig veroordeelde, maar dat ze in gesprekken met mensen de diepte zocht. Ze hield zich voor dat ook bij anderen, onder de oppervlakte, de diepere laag aanwezig was (Louise, interview 6 augustus 2008).

De manier van geloven van Annerie en Louise verschilt waar het de betekenis van routines en vanzelfsprekendheden betreft. De situatie die Annerie beschrijft is typerend voor een traditionele, in de Nederlandse situatie: verzuilde, samenleving. Daarin zijn de bestemming van de geloofsgemeenschap en die van de gelovige nauw verweven. Daarin is geloven de kern van het leven in een bepaalde groep. Vanzelfsprekend geloven betekent dan dat de meeste mensen om je heen

---

6. Webers these aangaande de protestantse ethiek houdt in dat die geïndividualiseerde en rationele ethiek een factor van belang was voor het ontstaan van het moderne handelskapitalisme. Een aspect van die ethiek is dat mensen, als ze succes hebben in zaken, niet te koop lopen met hun rijkdom, maar juist zuinig leven en sparen om, ter meerdere ere van God, opnieuw te investeren. De rationaliteit van dat gedrag is dat succes in zaken werd gezien als een teken van Gods welbehagen. Wie zakelijk succes heeft, is ook geestelijk op de goede weg (Ter Borg 1991: 126-7). Het punt van overeenkomst met Louise is dat ze, door te onderzoeken wat haar talenten zijn, te weten wil komen wat Gods bedoelingen met haar zijn, in haar woorden, wie God wil dat ze is.

hun leven richten naar dezelfde regels en normen. In die situatie komen allerlei vanzelfsprekendheden nooit als vanzelfsprekendheden aan het licht. Ze zijn er gewoon.

In de hoogmoderne samenleving is deze manier van vanzelfsprekend geloven verleden tijd. De grenzen tussen gemeenschappen zijn minder scherp. Er is meer contact tussen mensen uit verschillende gemeenschappen en mensen weten veel meer van allerlei geloofstradities. Daardoor zijn ze zich veel meer bewust van hun gedrag. Daarmee verandert de traditionele structuur. Wat dat betekent, wordt duidelijk wanneer Anneries en Louises geloof met elkaar vergeleken worden.

Louises manier van geloven is in dubbel opzicht atypisch. Ze staat in een aantal opvattingen dichtbij de vrijzinnigheid. Binnen haar vereniging viel ze op door haar opvattingen over seks voor het huwelijk, abortus en euthanasie. Ze was weliswaar terughoudend in het uiten van haar meningen op dat gebied, maar hield ze ook niet voor zich als ernaar gevraagd werd. De confrontatie met uiteenlopende opvattingen waardeerde ze. Dat was ook waarom ze activiteiten van Uytendboogaert bezocht. Ook daar viel ze op. Ze is uitgesprokener dan veel remonstranten. Ze zei zonder omhaal: *'ik wil gewoon christen zijn, want ik geloof in God'* (interview 8 juli 2008).

Louise was ook geen lid of vriend van de RB. Ze ging naar de Haagse Lucaskerk. In die PKN-gemeente voelde ze zich thuis. De sfeer daar deed haar denken aan de gemeente van haar jeugd. Ze merkte op dat ze zich, toen ze nog studeerde, verbaasde over hoe snel mensen zich weer voegden in een bepaald patroon dat ze van huis uit hadden meegekregen, terwijl ze zich daar in hun studententijd juist van losmaakten. *'Dat geldt voor mij blijkbaar ook'*, constateerde ze. Ook een reflexief geloof hangt kennelijk af van vanzelfsprekendheden. Die verliezen dan ook niet noodzakelijkerwijs hun oude betekenis. Het is eerder zo dat er gepersonaliseerde configuraties van traditionele inhouden ontstaan.

6.3 Vervaagde grenzen tussen geloven en niet-geloven

6.3.1 Mischa: Gelovig agnosticisme

Niet-geloven is voor de RB kennelijk niet een criterium waarop mensen geweerd worden als lid of vriend. Er zullen in de praktijk vragen over gesteld worden, maar er zijn geen principiële gronden waarop mensen geweigerd worden: geloofsvrijheid sluit ongeloofsvrijheid in. De vragen zullen vermoedelijk van nieuwsgierige aard zijn: waarom niet-geloven en wel toetreden tot een geloofsgemeenschap? Er geldt een, ook in vrijzinnige kring vanzelfsprekende, verbazing over het samengaan van ongeloof en kerkelijkheid. In de remonstrantse traditie is

het de uitdaging voor een niet-gelovige om het antwoord op die vraag in een persoonlijke geloofsbelijdenis uiteen te zetten.

Dit is geen theoretisch voorbeeld, maar ontleend aan de praktijk. In de interviews met Mischa kwam naar voren onder welke voorwaarden van 'vrijzinnig geloven' voorbij het onderscheid tussen geloven en niet-geloven' gesproken kan worden. Mischa was afkomstig uit Friesland en oorspronkelijk van doopsgezinde huize. Haar vader zegde echter zijn lidmaatschap van de kerk op toen hij in de Tweede Wereldoorlog communist werd. Hij zwoer het geloof af. Ondanks dat bleef Mischa met een nichtje naar catechisatie gaan. Toen ze later met hun gezin verhuisde, verloor ze weliswaar het contact met de kerk, maar het geloof bleef haar bezighouden: ze bleef de bijbel lezen en bidden.

Later, toen ze in Leeuwarden op de middelbare school zat, kwam ze door de film 'Onderweg naar Neurenberg' *'te weten wat er in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd, en vooral wat er met de Joden is gebeurd.'* Ze zocht in de bibliotheek meer informatie en viel, door hiermee bezig te zijn, van haar geloof. *'Plotseling, toen dacht ik: God bestaat niet. Ik geloof niet. Dat was het moment dat ik mijn geloof verloor. Dat was echt een kwestie van een minuut. Nou, en dat bleef ook zo. Ik weet ook nog wat ik er bij dacht. Ik dacht: Als ik blijf geloven, dan kan ik alleen maar boos zijn op God. Zo'n soort redenering zat er achter. Dat kan niet, ik kan alleen maar met God vechten. Als God er is en hij laat dit gebeuren, dan is het een slechte God. Een God waar mensen alleen maar tegen in opstand kunnen komen. [...] als God er wel is, dan staat hij in ieder geval met de rug naar de wereld en naar de mensen. Dus misschien is er wel iets als een God, dat heb ik altijd open gehouden, dat wel, misschien is er wel iets als een God, maar die heeft geen boodschap aan lijden en aan wat mens-zijn is'* (interview, 16 oktober 2007).

Mischa noemde zich een gelovige agnost. Hoewel zij niet in God geloofde, trad zij toe als lid tot de RB op een persoonlijke geloofsbelijdenis. In haar vrijzinnigheid krijgt 'in geloof voorbijgaan aan het onderscheid tussen geloven en niet-geloven' betekenis. Zo toonde Mischa in de eerste plaats dat het haar niet ging om een identificatie met een bepaalde geloofsovertuiging. Zij koos ervoor om een persoonlijke verhouding tot het levensgebied van het geloof tot uitdrukking te brengen. In die verhouding staat niet de epistemologische waarheid van geloofsvoorstellingen voorop, maar de persoonlijke betekenis ervan. Daarmee is haar verhouding tot de traditie deels ingegeven door haar levensgeschiedenis en deels gekozen door op een bepaald punt in haar leven haar niet-geloven opnieuw te overwegen.

Bovendien liet zij zien hoe de spirituele betekenisdimensie van het levensgebied van het geloof betekenis kan hebben onafhankelijk van de instemming met de inhoud van geloofsvoorstellingen. Mischa stelde niet te geloven, maar ze nam het geloof wel serieus door zich de vraag te stellen of ze de ervaring van geloofsverlies in termen van het levensgebied van het geloof kon herinterpreteren. Zo

kwam ze uit bij een positie die ze als ‘gelovig agnosticisme’ typeert: God bestaat niet of; als hij wel bestaat, dan zit hij met zijn rug naar de wereld en is hij niet begaan met het lot van mensen. Daarmee krijgt de christelijke traditie een paradoxale betekenis: als ankerpunt voor wie niet gelooft. De traditie maakt dat Mischa iets aankan met haar morele verontwaardiging over wat in de Tweede Wereldoorlog is gebeurd.

Er is echter ook een invloed van het geloven op Mischa’s niet-geloven. Die invloed verloopt via de verbondenheid met de geloofsgemeenschap die zij ervaart. De remonstrantse overtuiging dat men geen lid hoeft te zijn van een kerk om te geloven, doet geen afbreuk aan de betekenis van de geloofsgemeenschap. Het is een geliefde normatieve remonstrantse paradox, die doet denken aan de uitspraak dat remonstrant zijn betekent dat je zelf mag weten hoe orthodox je bent. In deze paradoxen krijgt steeds de keuzevrijheid in het geloof een uitdrukking. Die vrijheid is zo groot dat een persoonlijke keuze op gespannen voet kan staan met de gezamenlijke identiteit van het kerkgenootschap. Zo kon Mischa ervoor kiezen om ondanks haar ongeloof toe te treden tot de geloofsgemeenschap. Met die keuze is haar overtuiging inhoudelijk niet veranderd, zegt ze, maar met de keuze voor de RB veranderde haar agnosticisme in een ‘gelovig agnosticisme’.

6.3.2 Marian: Minimaal geloven

Marian vergeleek in een van de interviews haar geloofsontwikkeling met het pelten van een ui. *‘Ja, het is natuurlijk net als die ui bij Peer Gynt. Je hebt zoveel schillen d'r af gehaald in de loop van je leven, dat je inderdaad denkt, ja, is daarbinnen nou echt nog iets over? Zo denk ik ook echt, af en toe. En dan tegelijkertijd dan zit ik 's morgens in mijn meditatiekeldertje en dan doe ik daar mijn ochtendgebed en dan denk ik: “Ja, maar ik zit me niet aan te stellen. Het is wel echt”. Begrijp je? Een echte voorstelling, zoals ik dat vroeger had, heb ik beslist niet meer. En ik noem God ook, voor mij, en dat is ook best een beetje een gemeenplaats, maar voor mij is het gewoon: een bron van liefde en op de een of andere manier moeten we daaruit putten om fatsoenlijk mens te zijn. [...] Maar, het is natuurlijk wel erg minimaal wat ik nu zeg’* (interview 2 oktober 2007).

Marians levensgeschiedenis laat zien hoe ze kwam tot een minimaal geloof. Marian was, zoals ze zei, een geboren twijfelaar. Het enige waarvan ze zeker was, was dat het er in het leven op aan komt een fatsoenlijk mens te zijn. Dat lijkt heel minimaal, maar het blijkt de basis te kunnen zijn van een zeer gelovige levenshouding, die grenst aan die van de kloosterling. Marian was, net als Heleen, van huis uit katholiek. Ze was tot haar veertigste een betrokken lid geweest. Ze was een tijd, zoals ze zei, *‘fanatiek katholiek’*, terwijl ze zich in haar jeugd altijd *‘vrijzinnig katholiek’* noemde. Echter, toen ze dat eens tegen een vriend zei, antwoordde hij dat zo iets helemaal niet kan. Katholicisme en vrijzinnigheid, zo zei

hij, gaan niet samen. Het katholicisme is naar zijn aard orthodox. *'Ik moest hem daarin gelijk geven'*, zei ze, *'dus ik was een hele tijd behoorlijk orthodox'* (interview 2 oktober 2007).

Maar het had met geloof eigenlijk weinig te maken. Het was een bepaalde rede-nering. *'Je kunt niet tegen jezelf zeggen: je gaat dat nu geloven, want anders ben je niet meer katholiek. Als je iets niet geloven kan, dan kan je het niet, klaar'* (inter-view 2 oktober 2007). Eigenlijk was orthodox geloven een manier om voor zich-zelf te verantwoorden dat ze katholiek bleef. Ze was in die tijd vrijwilliger bij het COC en zag daar wat het met mensen doet als ze door hun geloof niet kunnen uitkomen voor hun geaardheid. Mede daardoor brak ze op een gegeven moment met de kerk.

Rond haar vijftigste levensjaar raakte ze overspannen. Ze maakte, zoals ze zei, *'een rampjaar'* mee wanneer een aantal mensen in haar omgeving kwam te overlijden en een slepende problematiek binnen haar huwelijk haar uiteindelijk op-brak. Ze kwam in de ziektewet terecht en haar dokter vond eigenlijk dat ze het beste opgenomen zou kunnen worden in een psychiatrische inrichting. Dat wilde Marian pertinent niet. Een ontmoeting met een uitgetreden priester en een be-handeling door een alternatieve genezeres redden haar van een opname. Ze werd er, in religieus opzicht, door op een ander spoor gezet. De uitgetreden broeder kwam uit het klooster Maria Toevlucht in Zundert, waar de monniken boeddhis-tische meditatietechnieken gebruiken ter verdieping van hun religieuze leven. Door de retraites in het klooster en de kennismaking met het zenboeddhisme ontdekte Marian, zo zei ze, dat ze eigenlijk een heel religieus mens was, en dat dat niet hetzelfde was als lid zijn van een kerk. Marian verloor in die tijd veel van haar geloof, maar wat ze overhield, was, zoals ze in het citaat zei, *'fatsoenlijk mens zijn'*. Dat was de minimale kern van haar geloof.

Die kern echter, zo ontdekte ze, kan een fundament zijn voor een religieuze levensstijl. Haar goede ervaringen met de alternatieve genezeres inspireerden haar om zelf cursussen te gaan volgen, zoals auralezen, chakrabehandelingen en reflexologie. Ze ging wat ze op de cursussen leerde, in haar werk in het inloophuis toepassen. Ze merkte dat zij, door haar gaven, vaardigheden en technieken, men-sen beter kon helpen dan de reguliere zorg. Ze zag dat veel mensen uit achter-standswijken die met problemen bij het RIAGG terechtkwamen, slecht geholpen werden. Tussen de psychiaters en de cliënten bestond een grote afstand. Die af-stand was niet alleen beroepsmatig, maar had ook te maken met, wat ze noemde, een klassenverschil. Net afgestudeerde psychologen hadden geen idee hoe hun cliënten leefden. Ze konden weinig beginnen met hun academische vaardighe-den. Veel behandelingen waren gesprekstherapieën, gericht op het verwoorden van problemen. Daarmee waren veel mensen in achterstandswijken niet gehol-pen. De cursussen die Marian deed, stelden haar in staat contact te leggen met

haar cliënten. Ze vroeg hen niet hun problemen te verwoorden, ze vroeg naar hun klachten en ze merkte dat ze vaak kon zorgen voor verbetering.

Deze ontwikkeling was onderdeel van haar ideaal een fatsoenlijk mens te zijn. Zo was ze ook in haar vrije tijd bezig. Ze zette zich op allerlei vlakken in. *'Ik ben een rooie van de bovenklasse'*, zei ze. Fatsoenlijk mens zijn betekent maatschappelijke betrokkenheid. Het gaat er om dat je er bent voor de mensen om je heen. Marian ging daar heel ver in, maar, zo zei ze, *'ik kan dat ook doen door wat ik geleerd had tijdens de meditatie en de retraites'*. Het boeddhisme bracht haar tot het inzicht dat inzet voor anderen niet betekent dat je je volledig wegcijfert. Het is geen heilige zelfverloochening. Je bent een eenheid met de wereld om je heen. Boeddhisten zeggen: *'vorm is leegte en leegte is vorm.'*⁷ *Wat in je is, is buiten je. Wat buiten je is, is in je'*. Uiteindelijk is alles één. *'Ik ben dus niet de weldoener die achter mensen aanloopt'*, zei ze, *'we zijn één geheel. Ik ben toevallig in de situatie dat ik kan helpen en een ander is toevallig in de situatie dat hij hulp nodig heeft'*. Ze omschreef deze ontwikkeling als een omslag in haar geloof die maakte dat ze zich op een andere manier tot haar eigen religieuze traditie ging verhouden.

Elementen uit de traditie zijn *'een ondersteuning, maar ze moeten niet, als het ware, dat wat ik nou maar even met een mooi woord "het goddelijke in mezelf" noem onderdrukken. Ik denk dat, in het algemeen, als je probeert om goed te leven, als je dus probeert om het een beetje goed te doen op deze wereld, dan denk ik dat je intuïtie iets is waar je naar luisteren moet. En of ik nou op het ene moment denk dat de Geest over mij vaardig wordt en het andere moment denk dat dat in mij opwelt, dat is dan niet belangrijk, want dat gaat namelijk om hetzelfde. Dat gaat inderdaad om de bron van het goede. Dus als je daar op reageert en het zo doet, en dan kan je achteraf, kan je aan de hand van je kennis, kan je dat evalueren, want ook dan kan je wel verkeerd geluisterd hebben. Tuurlijk, dat begrijp ik. Ik heb helemaal niet het idee dat ik de pure waarheid eigenlijk diep van binnen heb en dat die maar opborrelt als ik daar zin in heb. Zo ligt het natuurlijk niet. Dus, het werkt samen, als het ware, begrijp je. Ik denk, als ik oké ben, als ik me ook prettig voel, want dat voel ik mij niet altijd, maar als ik me goed voel, dan zijn die twee componenten met elkaar in evenwicht'* (interview 2 oktober 2007).

Uit dit citaat blijkt dat de belangrijkste verandering niet is dat er een soort minimaal geloof overblijft. De betekenis ligt niet in het verdwijnen, maar in een verandering van de maatstaf van het geloof. Voor het kerkelijke leergezag van de orthodoxie is een innerlijk besef in de plaats gekomen dat uiteindelijk alles één is.

---

7. 'Vorm is leegte, leegte is vorm' is een zin uit de hartsoetra, een boeddhistische kerntekst. Deze wordt in de meeste boeddhistische kloosters vrijwel dagelijks gereciteerd. *Vorm is leegte, leegte is vorm* is bovendien de titel van een beknopt commentaar bij de hartsoetra van de Vietnamese monnik en vredesactivist Thich Nhat Hahn (2000) Uitg. Asoka: Nieuwerkerk aan den IJssel. Marian haalde hem aan als één van haar grote voorbeelden.

Allerlei elementen uit de traditie zijn daarmee niet waardeloos. De traditie en het goddelijke in de mens gaan volgens Marian uiteindelijk over hetzelfde. Ze staan in een reflexieve verhouding tot elkaar. De betekenis van de traditie voor de reflexieve geloofshouding, die kenmerkend is voor vrijzinnig geloven, is dat je je intuïtie kunt toetsen aan de traditie en dat je de traditie kunt toetsen aan een innerlijk besef van wat goed is.

De traditie verandert daarmee wel van karakter. In een traditionele setting komt de traditie als traditie niet aan het licht. Pas in een post-traditionele context, waarin reflexief geloven maatgevend is, komt de traditie als zodanig aan het licht. Voor Marian laat de traditie zien hoe je fatsoenlijk mens kunt zijn. Dat geldt niet alleen voor de christelijke traditie. Uiteindelijk, zei ze, gaat het in alle tradities om de gerichtheid op het goede, maar die komt op verschillende wijzen tot uitdrukking. In het christendom gaat het bijvoorbeeld uiteindelijk om de liefde, terwijl het in het boeddhisme uiteindelijk gaat om inzicht. Voorop staat echter niet de vorm, maar de inhoud, dat wil zeggen: het gaat er om wat je ermee doet.

Al gaf Marian aan dat ze, hoewel ze zich als een religieus mens beschouwde, goed buiten de kerk kon, toch sloot ze zich uiteindelijk aan bij de remonstranten. Ze was vriend van de RGDH. Aan die beslissing lag niet een bewuste keuze ten grondslag om weer kerkelijk betrokken te worden. Ze hoorde via via van het UC. Ze ging er vaak heen en merkte dat alles gratis was. Dat was te gek, vond ze. Daar moest iets aan veranderen. Ze nam zich voor met Johan Goud te gaan praten over het instellen van een donateurschap. Al snel hoorde ze echter van de mogelijkheid vriend van de RGDH te worden. Na een gesprek met Goud koos ze daarvoor. Ze voelde zich thuis bij de remonstranten omdat het, volgens haar, 'de meest ondogmatische kerk' is. Sinds ze vriend was geworden, was ze, zoals ze zei, langzaam weer in het oude patroon van wekelijks kerkbezoek gegleden.

Zo, zei ze, is het achteraf bezien toch wel een harmonisch geheel. 'Toch een harmonisch geheel' verwijst naar de geleefde samenhang in haar biografie op religieus vlak. De remonstrantse kerkdienst en de Haagse gemeente, de meditatie en retraites in Zundert, de alternatieve geneeswijzen en haar maatschappelijke betrokkenheid zijn elementen van een gedeïnstitueerd katholicisme. Het katholicisme van haar jeugd representeerde een oorspronkelijke eenheid in haar geloof: de liturgie van de mis, de meditatie bij de nonnen op school en de nadruk van de katholieke leer op het doen van goede werken waren voor Marian de basis van het geloof. Marian kon zich echter niet vinden in de wijze waarop de katholieke kerk omging met mensen en uiteindelijk de leer boven de mens stelde.

In plaats van het geloof uit haar jeugd is een gedifferentieerd, persoonlijk geloof gekomen. Het is een eigen interpretatie van het katholicisme in de vorm van een oecumenische vrijzinnigheid. Ze sprak over zichzelf, als de 'vleesgeworden' of de 'wandelende oecumene'. Een oecumene die over de grenzen van het christendom heenging. Het uitgangspunt was namelijk niet de kerk of de christelijke tra-

ditie, maar de praktijk van het fatsoenlijk mens zijn. Wat Marian laat zien is dat een, in kwalitatief opzicht, minimaal geloof de basis kan vormen voor het leven van een religieus mens. Ze kon zich, desgevraagd, goed vinden in een duiding van haar levensstijl als ‘een kloosterleven buiten het klooster’: een sober en matig leven, ingericht naar en gericht op haar geloof.

6.3.3 Differentiëren tussen kwalitatieve en kwantitatieve dimensies van het geloven

‘De bevoegdheid van individuele gelovigen om zelf te beslissen wat te geloven is’, noemt H.J. Adriaanse typerend voor de vrijzinnigheid en een intrinsiek onderdeel van het persoonlijk geloven van vrijzinnigen (Adriaanse 1999: 85-6). Daarmee, stelt hij, is de vrijzinnigheid te typeren als ‘een gezindheid waarin nu al een heleboel niet meer geloofd wordt en waarin straks misschien helemaal niets meer geloofd wordt’ (Adriaanse 1999: 91). Vrijzinnigen nemen niet alleen geloven serieus, maar ook niet-geloven. Niet-geloven of ongeloof zijn niet de consequentie van een menselijk tekort, maar de consequentie van een persoonlijke geloofsvrijheid.

Vrijzinnig geloven is in dit opzicht wel gekwalificeerd als ‘denkend geloven’: de overtuiging dat geloven en denken elkaar niet wederzijds uitsluiten of zelfs dat ze uiteindelijk met elkaar te verzoenen zijn. Belangrijker is echter dat vrijzinnig geloven eerder zal leiden tot een in kwantitatief opzicht minimaal geloof, maar wat (nog) geloofd wordt, is in kwalitatief opzicht voluit geloven. In deze differentiatie tussen geloven in kwantitatief en kwalitatief opzicht is de tegenstelling tussen representatie en presentie herkenbaar. Op het niveau van de representatie staan geloven en niet-geloven tegenover elkaar. Op dat kwantitatieve niveau wordt de inhoud van tradities van buitenaf benaderd. De inhoud van tradities heeft echter ook een persoonlijke betekenis en wordt als aanwezig en relevant ervaren. Op dit kwalitatieve niveau wordt de inhoud van tradities benaderd van binnenuit, vanuit de persoon voor wie ze betekenis heeft. Dan staan geloven en niet-geloven naast elkaar.

Geloven en niet-geloven kunnen elkaar op dit niveau wederzijds beïnvloeden. Het denken heeft invloed op het levensgebied van het geloof in de zin dat mensen tot het inzicht kunnen komen dat bepaalde geloofsvoorstellingen in het licht van de rede onhoudbaar zijn. Dit betekent niet automatisch dat ze daaraan de consequentie verbinden niet langer te geloven. Andersom is er invloed mogelijk van het geloven op het denken, in de zin van wat Adriaanse een spirituele betekenisdimensie van religie noemt. Die noopt tot bescheidenheid ten aanzien van de claims van het denken en benadrukt de voorlopigheid van de resultaten van het denken (Adriaanse 2001: 12).

Ook om die reden schiet de term denkend geloven tekort. Ze is, zo niet onjuist, dan toch tenminste onvolledig. Vrijzinnig geloven komt op uit het geheel van de menselijke beleving, waarin handelen, voelen en denken samengaan en waarbij een objectieve of intersubjectieve kwalificatie van traditionele voorstellingen secundair is. Voor de vrijzinnigheid is de consequentie dat er geloofd wordt voorbij de tegenstelling tussen geloof en ongeloof.

Modern geloven voorbij de tegenstelling geloof en ongeloof raakt aan een positioneel aspect van contingentie. In een context van hoge contingentie bestaat er enerzijds een grote mate van persoonlijke vrijheid en is het aantal keuzemogelijkheden enorm. Anderzijds kan de normativiteit van het kiezen mensen een gevoel van onvrijheid geven: er moet gekozen worden, zelfs niet kiezen wordt uitgelegd als een keuze (Joas 2012: 121). Daarmee krijgt geloven onder invloed van contingentie een fragiel karakter. Die fragiliteit echter tast niet direct de kwaliteit van het geloven aan, maar zegt iets over de voorlopigheid van overtuigingen: zekerheid in het volle besef dat overtuigingen niet voor altijd gelden. Het is mogelijk dat de overtuigingskracht en de betekenis van geloofsvoorstellingen ooit zullen wegebben.

Echter, zolang ze gelden, bieden ze zekerheid en dat is een belangrijke nuance. De weg van geloof naar ongeloof is geen eenrichtingsverkeer. Er is grensverkeer. Daarmee is, in een tijd waarin geloven een optie is (Van Leeuwen 2012b), bekering een belangrijk verschijnsel. Er zou van hoogmoderne bekering gesproken kunnen worden. Bekering in de klassieke betekenis van het woord veronderstelt ergens de passiviteit van de bekeerling: deze komt tot geloof doordat hij de waarheid of de waarde van het geloofssysteem of de geloofsinhouden ontdekt, herkent of dat die aan hem of haar wordt geopenbaard. Onder condities van hoge contingentie verdwijnt het besef nooit helemaal dat er gekozen is voor een geloof en dat er ook anders gekozen kon of kan worden. Daarmee wordt de authenticiteit van een overtuiging eerder in persoonlijke ervaringen gezocht dan in het hermeneutische kader waarin de ervaringen betekenis krijgen.

6.4 Het proces van het geloven

Deze hoogmoderne bekering kan de vorm aannemen van een evangelicaal *born again* christendom, waarvan Louise een voorbeeld is. In dat geval staat bekering voor het ontdekken van de persoonlijke betekenis van geloven door die betekenis zelf te ervaren. Er staat kennelijk iets tegenover: wat Mischa zegt dat haar overkwam. Dat ze plotseling tot inzicht kwam dat 'God met zijn rug naar de wereld zit'. Dat hier toch te spreken is van een bekering komt omdat Mischa niet zelf onverschillig wordt en zich afkeert van het geloof, maar God onverschilligheid verwijt. Ze gebruikt geloofstaal om haar ongeloof toe te lichten en te duiden.

Een voorbeeld van een andere vorm van bekering is het geval van Heleen. Zij zei: ‘Het was niet waar, wat altijd waar was.’ Om die reden en andere stapt ze van haar geloof af, maar niet voor altijd. Op een gegeven moment besluit ze om opnieuw te beginnen. Het criterium dat ze aanhield was: ‘ik geloof alleen wat ik zelf ervaren heb’. Dat is het startpunt van een weg naar het lidmaatschap van de RB. Paul kende een vergelijkbare geloofsontwikkeling. Ook bij hem is bekering geen plotselinge gebeurtenis, al lag er bij hem niet een voornemen aan ten grondslag. ‘Dat proces is natuurlijk langzaam duidelijk geworden’, zei hij.

6.4.1 Heleen: Geen eenrichtingsverkeer

Wanneer de grens tussen geloven en niet-geloven vervaagd is, wordt persoonlijk geloven een proces. Zo kwam in de interviews met Heleen naar voren dat er geen eenrichtingsverkeer is van geloof naar ongeloof of andersom. Het is een open ontwikkeling van geloven naar niet-geloven en weer terug. Voor Heleen lag aan die laatste ontwikkeling ten grondslag de wil om tot geloof te komen. Heleen herwon haar geloof op het niet-geloven door, zoals ze dat noemt, zelf te ervaren wat te geloven is. Heleen verloor in een aantal stappen haar geloof en kwam uit bij een gelovig nulpunt. Dat nulpunt was voor haar het vertrekpunt van een geloofsreconstructie op grond van haar ervaring. Ze besloot op een gegeven moment, zei ze, ‘*alleen nog maar te geloven wat ze zelf ervaren heeft*’ (interview 8 juli 2008).

Heleen groeide op in een streng katholiek milieu in Nijmegen. Tijdens haar studietijd nam ze deel aan allerlei studiegroepen en kringen van de Nijmeegse studentengemeente. Ze realiseerde zich langzaam dat ze op zichzelf moest gaan wonen, omdat het studentenleven niet was te verenigen met de levenswijze van haar ouders. Toen ze na haar studietijd in Den Haag ging werken, merkte ze echter dat ze zich niet alleen van haar ouderlijk milieu had losgemaakt, maar ook van haar traditionele katholieke achtergrond. Ze voelde zich niet thuis bij de Haagse katholieken: te dogmatisch, te ouderwets, te oud. Ze ging, op advies van een pastor die ze uit Nijmegen kende, naar de Remonstrantse Kerk aan de Laan. Daar voelde ze zich thuis. Vooral de preken van de toenmalige predikant, ds. Spijker, spraken haar aan.

Toen ze haar man leerde kennen, raakte ze het contact met de kerken, katholiek en remonstrant, kwijt. Ze had het te druk met andere dingen. Uiteindelijk gaf ze ook haar geloof op. De aanleiding was dat haar man haar, toen hij zich aangesloten had bij de Jehova’s Getuigen, probeerde te bekeren. ‘*Dat werkte helemaal averechts. Ik zei: “praat me niet over die bijbel. Ik wil er niks meer van horen. Ik wil ook niks meer geloven. Ik begin helemaal van voor af aan. [...] Ik wil alleen maar iets geloven wat ik ervaren heb”*. Intussen, dat hadden we allang, in die studententijd al, gemerkt: allerlei dingen die de paus zei, die klopten helemaal niet zo. Het was helemaal niet waar, wat altijd waar was geweest. Ik zei: “ik begin nou helemaal

opnieuw. Ik wil niks meer geloven. [...] ik geloof alleen maar iets wat ik zelf heb ervaren. En als ik niks geloof, dan geloof ik niks". Oké. Ik sta er wel voor open (interview 8 juli 2008).

Heleen is van een streng katholiek opgevoed meisje ongelovig geworden. De eerste stap is het afscheid van de orthodoxie als ze in Nijmegen bij de studentengemeente gaat. Als ze in Den Haag gaat wonen, kan ze het niet meer vinden bij de katholieke kerk. Ze gaat dan naar de diensten van de remonstrantse gemeente. Haar band met de kerk is echter oppervlakkig en al snel heeft ze geen tijd meer voor godsdienst en geloof. Als haar man haar dan probeert bij de Jehova's Getuigen te halen, is dat de aanleiding om het geloof helemaal op te geven. Beter gezegd: wil ze bij nul beginnen, zonder te weten waar ze uit gaat komen. Dat nulpunt kwam tot uitdrukking in de zin: *'Het was helemaal niet waar, wat altijd waar was geweest'*.

Op het nulpunt waar Heleen uitkwam, begon ze met een schone lei. Ze beschreef hoe haar geloof zich op grond van haar ervaringen ontwikkelde. Het eerste waar ze bij uitkwam, was het geloof in een leven na de dood. Ze ervoer de aanwezigheid van een overleden oom en later van haar overleden moeder. Ze vertrouwde op die ervaringen als een bewijs dat er leven is na de dood. Deze overtuiging zag ze echter niet als geloof, het was iets waarvan ze voor zichzelf overtuigd was. Toen ze met de VUT ging, kwam ze opnieuw in de RGDH. Ze bezocht kerkdiensten en kringen van Uytenbogaert. Naar aanleiding van een van deze kringen merkte ze dat ze eigenlijk wel graag lid zou willen worden en belijdenis doen, maar ja, zei ze, *'ik dacht, ik geloof niks'* (interview 8 juli 2008). Om te onderzoeken of ze inderdaad tot geloof kon komen, las ze op vakantie een aantal preken van Johan Goud en gedeeltes uit de bundels *Een vermoede God* (Goud 2000) en *Een verbeelde God* (Goud 2001), die ze van hem gekregen had.

Ze hoopte sterk dat ze door deze lectuur tot geloof te komen. Maar, zei ze, *'na een week, ik had al die preken doorgelezen en die boekjes nog niet helemaal, maar er gebeurde helemaal niks. Ik dacht: "Jé zeg, dat valt ook vies tegen, het is nog niet zo makkelijk om te geloven"'* (interview 8 juli 2008). Al pratend herinnerde ze zich een vergelijking tussen geloven en wandelen, die Goud maakte tijdens een van de bijeenkomsten van Uytenbogaert. *'Geloven is zoiets als wandelen. Net zoals het wandelen belangrijker kan zijn dan het doel, zo is het ook met het geloof. De weg naar het geloof is belangrijker dan het doel'* (interview 8 juli 2008). Heleen voelde zich aangesproken door deze metafoer. Hij gaf betekenis aan haar ongeduld en het gevoel op de proef te worden gesteld. Dit waren stappen onderweg naar geloof.

Uiteindelijk kwam Heleen ook opnieuw tot geloof. Op grond van een drietal successievelijke ervaringen kwam ze tot de overtuiging dat God, de Heilige Geest en Jezus werkelijk bestaan. Deze 'ervaringstriniteit' was een herinterpretatie van het dogmatische geloof van haar jeugd waarmee ze via een omweg weer uitkwam

bij de traditie. De basis van haar geloof was echter veranderd. Ze beschouwde het geloof in deze drie-eenheid als een minimale voorwaarde om belijdenis te doen en lid te worden, maar de weg was nog niet geheel afgelegd. Er moest nog meer worden 'ingevuld', zoals ze het noemde.

6.4.2 Paul: Narrativiteit van het geloven

In de interviews met Marian viel op hoe gemakkelijk ze sprak over haar bewogen leven. Ze vertelde over allerlei akelige gebeurtenissen als een anekdote. Toen deze observatie haar werd voorgelegd, zei Marian dat ze er al eens eerder op was geweest. Iemand had haar voorgehouden dat het niet goed was om wat haar overkomen is zo in het anekdotische te trekken. Dan kwam het drama van allerlei gebeurtenissen niet echt aan bod. Mijn antwoord was, zei ze, *'dat mag zo zijn, maar het is ook mijn manier van overleven'* (interview 30 juni 2008). Met deze anekdotische houding tegenover haar levensgeschiedenis kreeg ze in handen wat ze nooit, of lang niet, in handen heeft gehad. De Duitse filosoof Odo Marquard zei, *'veranderen wat niet veranderd kan worden is: interpreteren'* (Kuiper 1989: 12). Marian interpreteerde wat haar overkomen was als verteller van een levensverhaal in de eerste persoon enkelvoud. Een reflexieve geloofshouding reikt bij Marian verder dan de traditie, het betekent ook een bepaalde verhouding tot haar eigen levensgeschiedenis. Ze gelooft in haar eigen levensverhaal, wat betekent dat ze met alle moeilijke dingen in haar leven om kan gaan door ze op een bepaalde manier te vertellen.

In Pauls levensverhaal kwam dit nog pregnanter naar voren. Hij gaf zijn levensverhaal mythologische trekken. Hij begon het met de volgende zinnen: *'Ik werd lang geleden geboren, in 1919 [...] op het eiland Java, in Malang. En dat was net op de dag dat de Kelud uitbarstte. [...] Dus we hadden nog een asregen. En aangezien ik nogal met wit haar, met heel licht haar geboren werd, werd ik het asmannetje genoemd'* (interview 11 juli 2008). Dit is de opmaat tot een dramatisch levensverhaal. Hij verloor op jonge leeftijd zijn vader die in Nederlands-Indië stierf door een, tijdens het zwemmen opgelopen, infectie. Paul was toen inmiddels met zijn moeder naar Nederland gegaan. Zij keerde terug en hij verbleef bij een oom en tante. In 1940 werd hij in zijn examenjaar gemobiliseerd. Hij kreeg van zijn commandant studieverlof zodat hij nog wel examen kon doen. Op 12 en 13 mei 1940, kort na de capitulatie, deed hij ook inderdaad examen.

In de oorlog maakte hij zeer ingrijpende dingen mee. In Delft was hij kostganger bij een joodse familie die in oktober 1942 werd weggevoerd. Hij werd met medestudenten gevangen gezet in het kamp de IJzeren Man te Vught. Ze werden weliswaar vrijgelaten, maar Paul dook uit voorzorg onder als landarbeider op een boerderij in Hapert. Hij maakte daar mee dat de broer van de boer werd gefusilleerd vanwege verboden wapenbezit. Het leven van hemzelf en de bewoners van

de boerderij hing aan een zijden draadje toen tijdens de gevechten tussen de geallieerden en de Duitsers de frontlinie over de boerderij heen trok.

Paul overleefde de oorlog en hervatte zijn studie in Delft. Daar maakte hij kennis met de antroposofie. Het boek *De hygiëne van de ziel* van Zeylmans van Emmichoven (1948) sprak hem zeer aan. Hij was op zoek, zei hij, ‘naar wat mij innerlijk beweegt’ (interview 14 juli 2008). Hij kon dat niet vinden in de technische opleiding aan de Technische Hogeschool. Hij koos daarom voor de lerarenopleiding wiskunde van de Vrije School en de innerlijke scholingsweg van de antroposofie. In Delft leerde hij bovendien Dr. Schussmann kennen, een antroposoof die hem bijstond toen hij later in een diepe persoonlijke crisis raakte.

Deze crisis was het begin van een radicale ommekeer in zijn leven die tot uitdrukking kwam in een bevrijdende ervaring. ‘*Nou ja, ik wist me geen raad. Ik was dus bij Schussmann en die gaf me dan al die [homeopathische, M.J.] drankjes erbij. Nou, en ik weet, op een gegeven moment –waar ik opeens die kracht vandaan haalde ...– ik zei: “En nou is het afgelopen met dat gedonder”. Al die flesjes zwiepte ik in de prullenbak. Ik weet heel goed, dat is in 't jaar '66 geweest. Nou, toen zwiepte ik dat weg. In het voorjaar ben ik toen met skivakantie gegaan naar Oostenrijk. En ik weet wel, dat was net met Pasen '67. Toen ontmoette ik daar twee Duitsers en die vroegen of ik met hun mee wilde gaan, de volgende dag, naar de top van de Monte Cevedale. Dus dat heb ik toen ook gedaan. En die Monte Cevedale was toch een top, ik dacht van 3500 meter hoogte. Je start dus op iets van 1900 meter en je ging daar die hoogte in. Dat ik dat allemaal kon volhouden ... op het laatste moment moest je de ski's neerzetten en te voet verder naar die top komen. Nou en daar stond ik op een gegeven moment op die top in het volle zonlicht en me bewust van wat ik eigenlijk, nou, aan het doen was. Nou werkelijk, het gevoel naderhand, het moet een schutengel geweest zijn, die mij geholpen heeft, dat kan niet anders. Nou, dat was een hele diepe belevenis. Vandaar dat ik heel sterk de indruk had: dat moet uit de transcendente wereld zijn dat je hulp krijgt’ (interview 14 juli 2008).*

6.4.3 ‘Dat proces is naderhand duidelijk geworden’

Deze ervaring zorgde ervoor, zei hij, dat hij ‘*de neiging had, eigenlijk altijd naar die toppen te gaan*’ (interview 14 juli 2008). Hij beklom vele bergen, maakte tochten over gletsjerpertijen, alleen en met anderen, en kon daar smakelijk over vertellen. Hij ervoer het als een bevrijding. Pauls leven stond vanaf dat moment in het teken van die bevrijding en de persoonlijke vrijheid die het hem had opgeleverd. Hij was sterk beïnvloed door Rudolf Steiners *Philosophie der Freiheit*. Steiner stelt vrijheid tegenover de verstarring van allerlei systemen die de vrije ontwikkeling van de mens, die is bedoeld om in vrijheid zijn levensweg te vinden, belemmeren. Vrijheid staat echter niet op zich, zij brengt verantwoordelijkheid

met zich mee, *'want zonder die verantwoordelijkheid wordt het een chaos, die vrijheid'* (interview 14 juli 2008).

Nog belangrijker is echter dat werkelijke vrijheid mensen ertoe aanzet hun eigen lot in handen te nemen. *'Dat je dat ook aandurft en niet eens aandurft, maar dat je dat gewoon doet, zonder meer. Dat heeft natuurlijk ook invloed gehad op die Kabouterbeweging, dat ik me daar ook helemaal vrij voelde en niet meer die verstarring van die gevestigde dingen, maar dat omver wilde schoppen. Die Oranjevrijstaat, dat vond ik zo koddig, wat heb ik daar een plezier beleefd, zeg'* (interview 14 juli 2008). Paul was maatschappelijk bijzonder actief: in de lokale politiek, in de kraakbeweging, maar vooral als milieuactivist. Zijn missie was: een omwenteling teweeg brengen in het denken over de omgang met de natuurlijke hulpbronnen van de aarde.

Ondanks de invloed van de antroposofie speelde religie in het leven van Paul aanvankelijk geen grote rol. Hij was van hervormden huize, maar, zoals hij zei, zijn ouders lieten hem helemaal vrij. Hij herinnerde zich wel de verhalen van een oom, die predikant was op Texel en de afbeeldingen van bijbelse voorstellingen, als de zondvloed, die hij daar zag. Volgens Paul draagt geloven altijd het gevaar van verstarring in zich. Veel mensen raken door te geloven al snel verstrikt in allerlei zekerheden. Ze denken dat ze verder niet meer hoeven na te denken. Maar, zo stelde Paul, het geloof biedt geen zekerheden, maar moet steeds opnieuw verworven worden. Hij had meer met spiritualiteit. Wat dit betekent, was hem, in de loop van zijn leven, langzaamaan duidelijk geworden.

'Dat spirituele proces is naderhand natuurlijk duidelijker geworden. Dat je een inspiratie voelt om iets te doen. Dat je opeens voelt, dat je wordt geleid, eigenlijk, niet tegen je wil in, maar volledig in overeenstemming met je vrije wil. Dat je daar een handje bij geholpen wordt. Nou ja, dat heb je bij verschillende dingen, dat je met je gedachten met iets bezig bent en dat je opeens innerlijk gegrepen wordt, dat je innerlijk ontroerd wordt. En het is daarom dat ik dit verhaal hier heb geschreven: "De ontroerende kracht van de stilte". Innerlijke stilte, en dat je dan ontvankelijk bent, en daarin beleef je, in die stilte en die ontvankelijkheid, beleef je natuurlijk iets anders. Dat je zegt: dat is niet helemaal van deze wereld, maar iets wat in volle vrijheid gebeurt. Dat vind ik erg belangrijk. Vandaar dat ik met het grootste gemak, goh, zowel in die katholieke kerk kom, [als in andere kerken, M.J.]. [Je] hoeft niet gebonden te zijn' (interview 14 juli 2008).

Paul bezocht bijeenkomsten van allerlei religieuze groeperingen, maar de vrijheid stond in alles voorop. Zo was hij een aantal jaar actief geweest bij de Jehova's Getuigen. Hoewel hij altijd moeite had met het van deur tot deur gaan, daarmee was de vrijheid van anderen in het geding, had hij veel aan hun samenkomsten. Er ontstonden echter problemen toen hij lijsttrekker werd van een kleine lokale partij in Den Haag. Dat druiste in tegen de principes van de Jehova's Getuigen. Daarom werd hij op het matje geroepen. *'Ze stelden mij voor de keus: of ik zou de*

politiek vaarwel zeggen, definitief, of ik zou uit hun gelederen uitgekotst worden, wat je zegt. Nou toen heb ik me geen moment bedacht, de vrijheid is me boven alles lief. Wegwezen! (interview 14 juli 2008).

Door in vrijheid te leven valt er iets te ervaren van een andere werkelijkheid. Er zijn twee werkelijkheden, volgens Paul, *'deze wereld waar je in zit, waar je [je] werkzaamheden en je verantwoordelijkheden [hebt] en die andere wereld waar je altijd op terug kunt grijpen, waar je ook impulsen van krijgt'* (interview 14 juli 2008). De andere werkelijkheid manifesteert zich in het leven als een ervaring die leidt en richting geeft. Een ervaring die vertrouwen wekt. Die bevestigt dat je op de goede weg bent. *'Een paar jaar geleden trof, aan het slot van een Mariaconcert hier in de Paulusparochie, een altstem van een zangeres, die het Ave Maria voordroeg, mij zo diep dat, hoewel ik van protestantse huize ben, dat ik spontaan een kaarsje aanstak en bij het Mariabeeld plaatste. Twee dagen later, werd ik 's nachts om vier uur hevig ontroerd wakker en hoorde ik innerlijk een stem: "Ga zo door, heb vertrouwen"'* (interview 14 juli 2008). Paul legde ontroerd uit dat hij, wat de stem zei, zag als een aansporing om door te gaan met zijn inzet voor het milieu. Dat was de verantwoordelijkheid die hem in volle vrijheid was toegevallen. Die verantwoordelijkheid moet je echter niet zwaarwichtig opvatten, maar in alle blijdschap.

Het levensverhaal is voor de respondenten een antwoord op de vraag, 'wie ben ik?'. Louise stelde dat zij die vraag steeds uitlegde als 'wie wil God dat ik ben?'. Paul liet zien dat hij niet alleen zocht naar antwoorden op die vraag. Zijn levensgeschiedenis biedt symbolen en metaforen die zijn verhaal structureren en geven zo een duiding aan wat hem overkomen is. Hij duidde verschillende belevenissen als sturing en leiding. Het zijn antwoorden uit een transcendente wereld die direct tot hem komen en spreken in zijn levensverhaal. De verschillende geloofsgemeenschappen die hij aandoet, zijn pleisterplaatsen op een zoektocht, die uiteindelijk is gericht op het vinden en volbrengen van een geheel eigen levensweg. Die levensweg bracht hem uiteindelijk, via zijn vrouw, tot het lidmaatschap van de RB. Bij die stap speelde de narrativiteit van het persoonlijke geloven een belangrijke rol. De persoonlijke geloofsbelijdenis is een vorm die het persoonlijke geloven verbindt met de gezamenlijke vormen van de geloofsgemeenschap.